

ЦЕТИЊСКИ ВИДИЦИ ПРЕ ЈЕДНОГ СТОЛЕЋА

Вековна борба Црногораца за слободу узимана је, у току читавих деценија и столећа, не само као најбитнија, него скоро и као једина одлика живота тих људи. Крајње материјално сиромаштво, које се, у изузетно тешким условима свих врста, није могло осетније мењати ни онда када су и у неким балканским земљама прилике постајале боље, доприносило је томе да се овако упрошћена представа о Црној Гори одржи врло дуго и да остане, иако нешто измењена чак и до новијих времена.

Патријархални односи и племенски начин живота, без неке изразитије организације или средишне власти, остављали су поједине крајеве у којима су Црногорци живели и без довољне међусобне повезаности. Није било путева ни других савременијих комуникација¹, није било ни знатније трговине, ни заната, ни свега другог што би непосредније повезивало поједине области и тиме омогућавало иоле знатнији развој. Моћне, непријатељски расположене државе, Турска и Аустрија, између којих се налазила укљештена Црна Гора, нису допуштале да се то стање мења, држећи малену Црну Гору у сталној изолованости од осталог развијенијег света и приморавајући је да све своје снаге, људске и материјалне, малобројне и оскудне у сваком погледу, одржава у стању неког избегличког ратничког логора неколико столећа.

Није, зато, нимало чудно што су је и ретки посетиоци из иностранства и појединци из наших земаља доживљавали као земљу неких горштакких, пустињских ратника, као земљу заточеника националне слободе навикнутих да гину. Није без интереса, по потпуније разумевање тога стања и по реалнију представу тих односа, обратити пажњу на оно **н а в и к н у л и**. Из-

¹ „Црногорац” пише да су те 1871. почели преговори око добијања зајма који би омогућио да се изгради први колски пут у Ц. Г. од Котора до Ријеке Црнојевића. И да се ради на договору с Аустријом о успостављању поштанског саобраћаја. (Нешто више о томе в. у даљем тексту.)

раз који би допуштао, макар и неоправдано, и такво тумачење да се тамо гине, ето, просто из навике, просто зато што су људи навикнули на то. У тој страшној земљи где је било срамота живети ма рад чега другог него рад тога да се погине за слободу, за освету Косова, за то да се зубља националне слободе не би угасила, или, ако се ни то не постигне, да гробови људи-јунака остану као спомени и дозиви слободе.

Оно што је понајвише, ако не и једино, та горштакча племена повезивало у једну етичку и друштвену заједницу, поред непрестане борбе за слободу и за голу егзистенцију, била је, уз једнаке и једнако неповољне услове живљења, жива, дубоко уврежена национална традиција и увек живо интересовање за јавни живот, за збивања у племену, у земљи, у свету. Осећање заточеништва и свест о обавези пред историјом изграбивали су, у кодексу чојства и витештва, и осећање националног и слободарског мисионарства, осећање дужности не само да се сачува сопствена слобода, слобода свога завичаја, него да се слобода донесе и осталој браћи која су била у ропству.

Да ни та потреба, та неопходност борбе за слободу, борбе против страног завојевача и tlačитеља није за дуго наилазила на разумевање у Европи, и то не само код великих држава и њихових империјалистички оријентисаних државника, него ни код напреднијих европских кругова, довољно нам то потврђује писање једног истински прогресивно усмереног европског гласила поводом Херцеговачког устанка. Тај лист је те устанике и херцеговачке и црногорске борце против турске власти и турских злочина назвао народом коњокрадица.

Потпунија представа о Црној Гори није била створена ни у време ширег буђења свести за ослобођењем испод туђинске власти и туђинских експлоататорских утицаја које се, у првој половини XIX века, јавило и код Хрвата и код Словенаца и код Срба, онда кад је поред Црне Горе постојала већ и Србија ослобођена испод турске власти. Песници су славили Црну Гору као предводника борбе за слободу, као узор јунаштва, као узданицу свих балканских Словена који се боре за своје ослобођење, као неугасиву зубљу над рушевинама негдашњег царства, као охрабрење да се не клоне и не потоне у тами трајног ропства. И мало што више од тога.

Стварање јасније слике о Црној Гори, о њеним напорима, њеним интересовањима и о осталом што је опредељивало и усмеравало разне видове њеног живота давала је реалнију могућност тек појава првог јавног гласила црногорског. То гласило био је недељни лист Ц р н о г о р а ц, који је почео излазити на Цетињу почетком 1871. године, дакле пре више од једног столећа.

Намена овог малог рада је да укаже на тај лист, и то само у току једне године његовог излажења, на неке његове садржаје, на идеје које су га прожимале и да оцрта макар један делимичан, непотпун спектар онога што је из саме Црне Горе, из дру-

гих југословенских земаља и из осталог света налазило одјека у том листу и што се наметало као питање, као повод и потреба да се о том мисли и говори.

Покретање једног недељног листа на Цетињу, плански уређиваног, са јасним и слободно израженим идејама, са сталним рубрикама за цело то време, било је остваривање, задовољавање једне неопходне потребе да се и кроз штампану, новинарску реч Цетиње и Ц. Гора непосредније укључе у савременије токове нашег деветнаестог века, који на плану културних, идејних и друштвено-политичких кретања код свих наших народа доноси велики напредак.

Појава повремених или дневних листова у то време, око 1871. године, па и пре тога, у нашим развијенијим средиштима, Београду, Н. Саду, Загребу, Задру, није била никаква новина. Таквих листова има и у Панчеву, где се први пут код нас у једном листу појављује превод Комунистичког манифеста²; у Крагујевцу, где идеје Светозара Марковића доводе до озбиљних и значајних покрета. Оваквих листова има и у другим неким местима. Те 1871. г. покренут је један лист на српском језику и у Призрену, где још у пуној снази влада турско безакоње и фанариотска црква. Неједнаки по судбини, неједнаки по значају и по назорима, идејама и интересима које заступају, ти листови представљају део грађе која је неопходна за свако проучавање наше политичке, друштвене, културне историје.

Цетињски лист „Црногорац“ остаје све до данас као врло драгоцен прилог тој грађи, не само по томе што је то био једини лист у ово време у Ц. Гори, него пре свега по ономе што он садржи, по ономе што је објављено на тих његових непуних две стотина страница, колико износи цело то годиште његово.³

Додајмо одмах да покретачи „Црногорца“ нису на тај подухват били подстакнути жељом да се угледају на друге, на листове који су излазили у другим градовима и земљама на језицима јужнословенских народа (па је таквих листова било чак и у Турској) или само жељом да не заостану за другим, развијенијим срединама. До покретања листа дошло је пре свега из потребе да се створи „прилика да боље позна Црну Гору и страни свијет, који често грубе неистине доноси о њој, а и нашем свијету, који живо осјећа потребу ту“ да што више и непосредније сазна о Црној Гори.

Побуде за покретање на Цетињу једног „листа за политику и књижевност“ изнело је уредништво „Црногорца“ у првом

² Недељни лист „Панчевац“, те 1871. г., објављује у наставцима први пут на српскохрватском језику „Манифест Комунистичке партије“.

³ У току 1871. изашло је свега 48 бројева, већег новинског формата, на по 4 странице. Први број „Црногорца“ изашао је 23. јануара, последњи 25. децембра. Излазио је суботом, са поднасловом „лист за политику и књижевност“ док није, као засебан додаток за књижевност, почела да излази „Црногорка“, а од тада поднаслов гласи „недељни политички лист“.

броју. Навешћемо део тог уводног чланка у коме се истовремено дају унеколико и смернице листа.⁴

„Својијем јунаштвом и необичнијем пожртвовањем за слободу своју црногорски је народ чувен и прослављен у цијеломе свијету. Безпримјерна борба његова за златну независност голијех стијена својијех бјеше до сада једини начин, којим се он дао чути међу браћом својом и у тубини. Заузет скоро непрекидним војевањем противу непријатеља своје независности и притјешњен сиромаштвом не могаше се прихватити онијех средстава, која отварају пут својему и страному свијету, да га у истину познају и која подижу у земљи опште благостање---

„Но поред тога што је Црна Гора својијем постојаним јунаштвом сачувала своју неоскрвљену слободу, она се у потоње вријеме знатно развила и у својему унутрашњем животу. Уређење државно и просвјета народна нијесу више ни у Црној Гори у првобитноме стању.

„Страноме свијету нијесу, тако рећи, скоро ни мало познати одношаји Црне Горе, а сама алијем чудесом поцијепана браћа наша радо изгледају прилику, да боље познају своју јуначку Црну Гору---

„Догађаји свијетски, као што видимо, данас се по природноме току развитка свијести људске, хитро појављују и бујно развијају.

„Силе, које су у вријеме власти своје цијелу Јевропу у пламен мећале, данас само још тек као жижак малени тињају, оне се приближују немоћне умору својему пред сјајном идејом народности, идејом слободе народне, која се дивно разбуктила последије дугога кајања у савјести старе грјешнице — Јевропе.

„Оживљена слика те идеје приказује нам се јасно у слободној и уједињеној Италији, Њемачкој, у пропасти папине државе, што се до јуче држала на уштрб образованости и слободе људске! приказује нам се и у другијем болеснијем државама, којијех трули темељ подријевају бујни и неодољиви вали оне исте силне идеје.

„Ваља само у овоме часу погледати око себе па да се увјеримо о брзини појава свијетскијех---

„Зарад духа слободе и независности народне, који лебди над нама, и којијем ће „Црногорац“ служити, зарад нашега уједињења народнога, од пријеке нам је потребе данас међусобно познавање стања и снаге наше и братска узајамност.” (Црногорац, бр. 1).

У овом тексту, који представља једну врсту програмске декларације, и из кога смо навели само поједине пасусе, највише места дато је спољној политици, па ће тако заиста и бити знатан део ионако невеликог простора у листу, у току целе године, посвећиван догађајима из тзв. велике европске политике,

⁴ Наводе из листа доносимо свуда без икаквих измена.

увршћујући ту и догађаје и стања у југословенским и балканским земљама.

Појава „Црногорца” била је дочекана поздравима из многих наших крајева. Неки листови, као „Застава”, „Панчевац”, „Исток”, задарски „Народни лист”, „примише се и тога посла, да нам примају претплату на „Црногорца”, да би нам само помогли”, читамо већ у осмом броју листа. У том истом броју „Црногорца”, у рубрици Д о п и с и, налазимо и ово: „Нема ниједног српскога, или хрватскога листа, у колико је нама познато, који није с радосном добродошлицом поздравио наш лист. Сваки га је топло препоручио нашем народу у свијема крајевима.” Још раније, у свом петом броју, такође међу дописима из разних крајева, лист доноси допис „Са Уне: Нас у Босни јако је обрадовао глас да ће и у Црној Гори излазити новине, јер се од свуда братској ријечи радујемо, а „Глас с Цетиња” (Црногорац, исправка Уредништва) увјерени смо да ће бити мелем нашем болу. Дај Боже да нам одмах за њим одјекне са Цетиња и из Биограда и други, радоснији глас, који дуго и жељно чекамо. „У допису Из Б а ч к е стоји: „Хвала Богу, кад једаред и наша мила Црна Гора има свој лист, те да и ми управо из ње дознамо за своју браћу у Црној Гори и око ње; да дознамо, је ли то слободно сунце нашег ускрса кренуло се са тијех гора . . . те да баца једном само зрачак на ову равнину гдје се развија тама и маглуштина . . . ” (в. бр. 4).

„Црногорац” је од почетка заступао право слободне мисли и слободне јавне речи. Он, зато, уз важније догађаје и политичка збивања, прати, бележи исто тако и појаву неког новог јавног гласила на подручју српскохрватског језика, излазак из штампе знатнијих дела наших писаца и друге сличне подухвате таквих установа као што су биле Југославенска академија знаности, Српско учено друштво, Матица српска, затим издања која се појављују у Дубровнику, и сл. Он ће тако забележити и појаву листа „Југославија” на српском језику у Румунији.

Он то ради и после појаве „Црногорке” која почетком јула почиње излазити као књижевни додатак „Црногорцу”. Исто тако „Црногорац” бележи и забране листова до којих долази, разуме се, из политичких разлога (београдски „Трговачки гласник” на пример). Забрана је за „Црногорца” увек ствар реакционарних схватања. На његовим страницама, да споменемо и то као доказ сталне опредељености овог листа за слободу јавне речи, сретамо и имена Виктора Игоа и Гарибалдија. У њему се води и полемика и дају деманти неких нетачних вести које су се тицале актуелне црногорске политике по одређеним питањима.

Значај штампане речи, дакле, био је главни разлог за покретање овог листа на Цетињу. То смо могли видети већ у оним пасусима које смо навели напред из првог броја. „Црногорац” је своје писање усмеравао у два правца: да се преко листа зна више о Црној Гори и у Црној Гори, и да се, на најбољим сло-

бодарским традицијама народа, допринесе упознавању новијих, савременијих схватања и историјских задатака, друштвене правде и народног напретка. На тај свој задатак уредништво ће своје читаоце подсећати у више прилика и у разним формулацијама. Тако у броју 12. читамо: „Ми нијесмо покренули „Црногорца“ да буде само један ---- лист више на броју или само зато, да га и Црна Гора има; „Црногорац“ неизлази у мјесту, гдје би имао да заступа чије год интересе, него на Цетињу, гдје му само народна тежња може светиња бити.”

Највећи број питања о којима се говори у овом листу могао би да се сврста у три групе: Црна Гора и питања везана за њену унутрашњу политику, у ширем значењу те речи; стање у ближим и даљим поробљеним крајевима око Црне Горе; и европска међународна збивања.

Већ у првој групи питања која се третирају у листу, у оном што се непосредно тиче унутрашњег стања и потреба земље, запажа се критичнији став, рационалније и савременије прилажење, без романтичарских хвалоспева, и са уочљивом тенденцијом ка новинама и променама.

Издајамо неколико од тих питања, пре свега она која се сама од себе намећу својим значајем и новином.

У неколико наставака, почињући од броја 7., „Црногорац“ објављује чланак Домаће потребе црногорске. Као писац наведен је Т. Илић. Иначе, сви чланци, сви прозни састави у листу (јер има и стихова, и превода из белетристике) дати су, с малим изузетком, без потписа аутора. Понегде само место имена писца стоје неки иницијали или неки знак.

Не можемо избећи да приказ онога што у том чланку стоји не почнемо навођењем неколико његових уводних реченица:

„Црна Гора је само један мали остатак негда велике куће народа српског, коју вихор народних страсти и ударци спољних непријатеља срушише до основа. Ужасни онај полом напуни ове наше горе невољницима, у којима се налазаше само душа и већ нигдје ништа, шта би потребовао човјек да као човјек живи. Нити имабаху куће, нити нужних посуђа кућевних, нити пристојног одијела, нити управе и добре хране, нити имадоше својих производа за продају, нити новца за куповину, нити пазарних мјеста, на којима би промијењавали оно што имају, за оно што немају; мајстора који би им подмиривали пријеке нужде; учитеља који би народ обучавали и обавјештавали, неимадоше никаквог. Народни главари, неимајући моћи да овај пострадавши народ уједине и даду, макар у малом, вид државе, која би му по позиву и дужности притицала у помоћ мудрим савјетом, добрим уређењем и нужним заптом ---- те оспаде вјековима у крајњој сиромаштини и незнању ----”.

То поглавље писац завршава констатацијом да „у напредовању људском неприродног скока нема”, па затим те „домаће потребе црногорске” разврстава у неколико сектора, са прика-

живањем стања у појединим областима народног живота и с упутствима како да се то стање поправља. То је читав један програм онога што треба предузети да се тешки услови живота мњају, да се привреда побољша. И то је све сагледано и конципирано реалистички, не према неком, за црногорске прилике и могућности, неостварљивом идеалном плану, него према оном што се у тадашњим условима могло и остварити.

Писцу је, при томе, стало на првом месту да што реалније укаже на постојеће стање које, због тих већ у почетку чланка истакнутих историјских услова, није било добро и да и тиме пробуди, подстакне свест о потреби да се то мења, да се предузме бар нешто што би привреду народну учинило бољом.

Ови написи доносе једну новину пре свега као тема, као предмет јавне расправе у једној средини у којој се вековима живело у невероватној оскудици и вековима о тој оскудици, о том животу „на камену и од камена” мало или нимало говорило. Они, ти чланци, представљају, иако то нису једини написи који се тичу материјалних прилика црногорског народа, изузетак и у самом овом листу, како по томе што народни живот обухватају шире, тако и по извесном социјално-хуманистичком третирању целе материје. У тим текстовима може се видети и одјек напредних, савремених схватања која су к нама дошла с доласком социјалистичких идеја и која нису, што ће се доцније више видети, заобишла ни Црну Гору.

Док се, после увода, у првом поглављу овога текста говори о здрављу народа, где је, без устезања, дата нимало утешна слика и лошег становања, и нечистоће, и других нехигијенских прилика и неповољних услова за људско здравље, у другом поглављу дати су и неки статистички подаци из те области и учињени предлози да се оснују неке здравствене и социјалне установе. „У погледу љекарске помоћи, каже се ту, (в. бр. 9), стојимо још много незгодније: на 200.000 душа, које живу на 200 четворних миља, до скоро неимасмо ниједног љекара, доцније добависмо једног, а сада их имамо тројицу”. Устајући против надрилекарства, писац апелује да се „одваја од уста” како би се прикупила средства да се добије више лекара и да се подигну „добротворни заводи”: н а р о д н а б о л н и ц а, намењена највише н а п у ш т е н и м, самим, н е м о ћ н и м људима старцима и старицама, и с и р о т и њ с к и д о м за децу. „Овај дом био би с временом прави расадник свакојаких заната”.

У вези непосредно с привредом, истиче се пре свега рад, рад као једина могућност, једини начин да се неповољно стање измени и поправи. „Кад је дакле рад једини начин да се поједини људи и читави народи помоћи могу, онда морамо и ми . . . размислити шта нам радити ваља, па да отворимо још који извор нашој садањој врло малој и незнатној привреди”, иначе „ћемо неки од тешке оскудности пропасти, а неки морати оставити свој завичај и све што им је у њему свето . . .” Наводе се

затим подаци о пољопривреди Црне Горе (в. бр. 11) која даје укупни годишњи приход од око 150 000 талијера. „Ето то је цјелокупно народно имање”, закључује аутор и додаје: „Има ли, дакле, драги народе, кога међу нама кога неће узбудити овај малени наш доходак?”

У четвртном поглављу (в. бр. 12), под насловом „Извори народне привреде” препоручује се, са одговарајућим образложењима, гајење воћарства, бављење земљорадњом и сточарством, затим гајење дувана и бављење вртарством и „винодјелством”. Писац, даље, каже да је дотадашње стање пољопривреде слабо, да је кромпир лош, стока слаба, да даје мало млека. Препоручује угледање на развијене привреде, говори и о потреби стручних школа, земљорадничких и сточарских. Женама за рад препоручује „гајење свиленијех бубица и одгаивање домаће пернате живади”. Завршава апелом: „На посао, не жалимо труда: свака и најмања привриједа у нашем оскудном стању добро нам је дошла”.

Просвећивању народа посвећен је чланак у више наставака (бр. 10 и даље) о народном празноверју. Нема потребе да се тим текстом ближе бавимо. Разлог зашто се пише о народним празноверицама казао је сам аутор речима: „Бар ће уједно и наш народ чути и видјети у какве лакрдије и беспослице он вјероваше и како је далеко његово сујевјерно вјеровање од праве истине.” Чест предмет написа у листу су школе, богословија, девојачки интернат, а пре свега и највише основне школе и све оно што је везано за успешнији рад тих установа (зграде, учитељи, учила). И ту се поступа довољно самокритички.

Сем неколико написа о грађењу пута од Котора до Цетиња и Ријеке Црнојевића, који би се радио уз помоћ новчаних средстава добијених из Аустро-Угарске, наилазимо, у овом годишћу листа на једну једину вест те врсте, наиме вест о грађењу путева и то о грађењу путева до којег долази иницијативом и трудом самог народа, што ову вест чини још драгоценијом. Реч је о подизању мостова и путева у Морачи, где се наводи и број људи који раде на тим пословима. Изградња пута од Котора до Ријеке Црнојевића, односно први гласови о изградњи тога пута дали су повод неким листовима ван Црне Горе да се забрину због опасности коју би изградња овога пута представљала за самосталност Црне Горе, на шта је „Црногорац” реаговао објашњењем да таква опасност не постоји.

Остале су нам још две ствари од оних које говоре о унутрашњем животу тадашње Црне Горе и које смо издвојили да их макар само додирнемо у овом приказу.

Једна од тих тема која је наша одјека у „Црногорцу”, према чијим страницама једино и идемо за скицирањем постављеног задатка, — јест војска.

Података о томе да се и у осавремењавању народне војске нешто учини налазимо не у неком засебном чланку, него само

у неколико вести објављених у рубрици „Дописи”. Прва вест (в. бр. 1) говори о скупу сенатора код књаза где се разматрало ново „преустројство црногорске војске”, односно где се расправљало о обуци нових војних старешина. Скуп је трајао четири дана. Дописник, поводом тог скупа код књаза, каже: „Једно, што међутим с особитом радошћу при овоме уређењу могосмо опазити јест то, да се сва та ствар управо парламентарним начином извела. Сваком сенатору бјеше слободно пристати или не на ову или ону уредбу, и гласовати. . . . „Кнез се уздржавао од сваког гласовања, а што је већина усвајала, на то је и он привољивао”. Једна од одлука била је да се за војне старешине не бирају „кућићи и племићи”, него по способности.

На исти начин, вешћу у рубрици „Дописи” (Црногорац, бр. 10), читалац је обавештен о завршетку обуке тих нових војних старешина „на подпуно задовољство Његове Свјетлости Кнеза, који је лично предсједавао”, и који им је рекао неколико речи и дао сабље. Затим је настало весеље. „И здравица је било лијепијех и јуначкијех, а све су текле из одушевљења за јединство и слободу српску. Између тијех наздравио је један командир Херцеговцу, Лази Трифковићу трговцу сада у Биограду, који је подарио Црној Гори 500 пушака и 200 сабаља и артије за милион фишека. У здравици је рекао: „Дај боже, браћо, да што скорије походимо отаџбину тога честитог Србина, јер нам је он са даром послао и српску жељу да нам пушке гракну и сабље сину што прије у боју за слободу српску”.

Од тих неколико ствари које смо издвојили за сврху овог рада а које се тичу унутрашњих прилика и проблема у Црној Гори, да, као последњу, наведемо један чланак под насловом Црногорски манастири. (В. бр. 29. од 7. августа).

У самом почетку аутор (потписано иницијалима Ш. К.) даје објашњење рад чега пише о црногорским манастирима:

„Под овим насловом наумили смо читаоцима Црногорца донијети кратак али вјеран нацрт о економском стању црногорскијех манастира, тј. о приходима њиховијем, и на посљедку о употреби истијех доходака.”

Реч је ту, у ствари, о једној врсти аграрне реформе, о одузимању манастирских имања из руку старешина самих манастира и о давању свих манастира и манастирских добара на управљање митрополиту „под надзором кнеза и сената”. Још ранијом једном одлуком сви приходи с манастирских имања припали су држави, с тим да се тај приход који је, пошто се одбију трошкови, износио „у најмању руку десет хиљада фор. у сребру”, употребити искључиво за школе. „Становницима манастирским”, „персоналу манастирском” даје се одсеком годишња плата „и по гдјешто земље у близини за кухињске потребе.”

Оно што овде највише изненађује, то није само одузимање за рачун државе прихода од манастирских имања, ни висина тих прихода намењених затим за просвету, колико је то неуоби-

чајени начин третирања „манастирског персонала“, калуђера или свештеника у манастирима. Да се то осети, бар делимично, морамо навести два пасуса из тог текста.

„Као што је — каже се ту — и дан данас поготову свуда хрђава управа по нашијем манастирима, то бијаше и у Црној Гори, изузимајући један једини цетињски манастир, који је био у ствари резиденција владоца земаљскијех. — Шта се радило са силнијем благом и како се управљало, то сам Бог зна! Могле би се цијеле књиге написати. Тек једино знамо, да маса народа неимадијаше никакве користи, но могло би се прије рећи, штете. Једину корист вукоше од туда они који у манастиру живише, а највећу старјешине манастирске и њихов род, а уз то још да придамо по кога главара који би живјели у пријатељскијем одношајима са уравитељима тијех светијех задужбина. То је и тако је било свуда.

„А какву корист имадијаше остали народ? Никакву другу, до само ту, што је имао мјесто гдје ће се Богу молити, па и кад дође богомољи, дође вазда пунијех шака, а ријетко кад празнорук; и тад би једино имао право да заиште кору хљеба ако је није у торби собом донио. Па ако је народ долазио манастиру да се Богу помоли и прилог преда, „браћа“ су била тако учтива, да су му редовно сваке године „визиту“ врћала; ал' не да му што донесу, но опет да од њега понесу. Те „братске“ визите зове народ „писанија“; а писало се обично: брав, било овчији ил' козији, руно вуне, чела и т.д. Имућнији писали су више пута и вола.”

Истичући, затим, оправданост донете одлуке о коришћењу манастирских прихода за школе, писац наводи број школа, даје податке о платама „манастирског персонала“ и закључује:

„Добивено је даље за народ који је подигао те свете куће то, што му се једно двије хиљаде синова васпитава и њихов учитељ плаћа, те тијем приштећује оно, што би иначе сам од својих уста одкидао подмирујући учитеље и шаљући своју дјецу на страну.”

И последња констатација којом се завршава чланак:

„... помислиће многи читаоци да у црногорскијех 11 манастира има сразмјеран број калуђера. На жалост ил радост — како хоће ко да узме — у стању смо јавити да нема више до 3 или 4 и то ни један једини није из Црне Горе. Црногорци неће ни пошто у калуђере. Управа манастира повјерена је по највише мирскијем свјештеницима који су удовци, а при том вјешти економи и људи непријекорна владања.”

Шта је улазило у сферу интересовања листа „Црногорац“ што се није тицало непосредно живота у самој Црној Гори? Доста ствари. Прво, стање и прилике српског народа и других народа који су били под турским ропством или под аустро-угарском влашћу и питања опште националне политике, затим пи-

тања везана за живот и судбину осталих југословенских и балканских народа, Бугара, Румуна, Грка, Албанаца, и, најзад, збивања и проблеми на великој сцени европске и светске политике.

Стално, из броја у број листа, објављивани су дописи, по правилу анонимни, из ближних и даљих места око Црне Горе у којима се говори о честим и разноврсним страдањима народа, о обесправљености, убијању, пљачки и другим насиљима. То је скоро једна хроника несреће, догађаја, прилика и односа од Боке Которске и далматинског приморја до Новог Сада и Војводине и од Призрена до Загреба и Војне границе. То нису, како би се могло претпоставити, обичне новинарске вести које бележе дневне политичке или неке друге интересантније догађаје, него нешто друго и нешто више од тога: принципијелна процена, најчешће и осуда, заснована на начелима слободе, националне равноправности и људске и друштвене правичности.

Први и најшири круг тих интересовања јест борба за ослобођење и уједињење српског народа. Али се одмах иде даље, говори се, с једнаких полазних тачака, и о Хрватима и Словенцима. Једна шира, неформална, југословенска оријентација такође је присутна.

Сви ти ваздашњи црногорски национални идеали о борби за ослобођење и уједињење, и ако увек у првом плану, нису ни у једном моменту спречавали ни шире погледе, ни критичније прилажење и политичким и националним и друштвеним питањима, било да су у те видокруге улазили наши народи, наше прилике, наша историја, или словенски народи и Словенство у целини или други европски народи и крупни и историјски догађаји и револуционарни покрети и преображаји.

Да бисмо ово илустровали непосредно речима из самог „Црногорца”, дајемо подужи цитат из чланка *Н а ш и о д н о ш а ј и*, објављеног у неколико наставка, почињући од другог броја листа.

„Будимо озбиљни, будимо душевни, па узмимо у претрес малко наше понаособне аспирације. Срби ударили у стварање српске царевине: лијепа и доиста племенита мисао. Створити српско царство, повратити Душаново доба, то је тако прекрасна жудња, да јој ласно не би могло бити приговора. Но посмотримо ли на чегрсти, које по међу се имамо, једни на друге преко ока погледамо и воду на више воденица, развучимо; како ли нам толика наша браћа још једнако љуто пиште под несноснијем мусулманскијем јармом и чекају избављење; онда врло слаба јемства имамо, да би се то царство над својијем развалинама опет саздати и утврдити способно било. Па кад би и било опет могућно, (чему при данашњијем нашијем околностима, ками! ваљана и озбиљна изгледа имамо), ту лијепо српску царевину подигнути и основати, ма и у најширијем њезинијем границама, које се икад и помислити дају: зар би смо и тад, — према данашњем времену, према данашњијем потребама и

развитку државнијех моћи, код народа, којима смо окружени, — њека велика и на мјерилу Европе значећа сила постали, да бисмо сами својом судбином одлучивати могли, и да би наш глас могао имати утицаја на течаје свјетскијех догађаја? Ми ваља да добро себи у мозак утучемо истину, да су мале државице, исто као и они поједини људи, који не могу никуд и ни камо, без помоћи добростојника и доброкућнића, уз које само живаре а не живу, слушају, посрћу, киње се и тару, у покорности стоје и на послух принуђени бивају, једном ријечи: нијесу слуге, ама им је слушати, или пинүти. Ово су мале државе, мали народи, напрема великијем државама и народима. Кад смо мали, да будемо и мало виши и мало јачи, то би опет мало значило, кад не би смо, сами по себи или бар по задрузи са својима суплементацима, велики и кријепки могли бити . . . .

„На овај исти начин, браћа наша Хрвати, опет велику Хрватску, Крешмиров пријестол, хтјели би из пепела подигнути. Јабуку ћеш, кажу по јабуци, а брата по брату познати. Исте мисли код овијех, које и код онијех; једни као и други, буди нам просто рећи, млате воду у стапу, а ни сами не знаду и не предвиђају кад ће им се и шта отуда измести. Па шта је још и горега! Како да се та велика Хрватска, тај лијепи Крешмиров пријестол дигне и обнови? Кад то подүзеће не би захтјевало да би се свијет њеколика вијека у назад поврнуо, па да се оно ма и тешком муком и јуначкијем прегнућем остварити могне; исповједимо искрено, има ли томе икаква изгледа, при околностима у којима се тужна Хрватска налази. На врат јој се попели Маџари, старе и крваве ископице Србу и Хрвату, усовни и надувени господари, који и данас под богатијем одјелом од свиле и скерлета, задржаше сву суровост и дивљину ћуди и нарави, свој властити украс, којим су се китили и онда, кад су се у козијим кожама, у ове наше приједеле спустили и нас поплавили. А уз Маџаре — једва да човјек и својијем очима вјерује — прибили се њеки, баш из кола онијех велико-хрвата, који се том идејом продаваше његда за прваке патриоте и заточнике своје земље и народа: па ето сад заједно са Маџарима своју милу Хрватску, не само што великом не учинише, него је напротив на тако низке краче сведоше, да се на нижијема дослен никад затицала није; да се исти патриоти далматински, жарки споборници анексије с Хрватском, не би ласно упустили, да се с њом у једно коло хватају, док се год не би данашње њезине околности озбиљно одклониле, или чистије да кажемо, док се год Хрватска не би садашњег маџаризма и маџарског васалства опростила . . . . Велика даклен Хрватска, као и велика Србија, два су лијепа сна, која нам на јави обвијају душу у њеку сјетност, помишљајући само на то да су снi, и да још могу за вазда сладијем санцима бити и остати. Па шта више? Ови се снi неби могли ни остварити без хегемоније једнога племена над други-

јем; без отмице власништва и имовине, о којима би доста пријепора било, којој ли странци по правој правници припадају . . . .”

Оријентација листа је у првом реду на савремене му догађаје у нашим земљама. Судбина Војне границе, скупштина Уједињене омладине српске у Вршцу (којој је председавао црногорски војвода Врбица), забрана рада Омладине, ослобођење Светозара Милетића, промене на банској столици у Загребу, да споменемо само неке од тих догађаја, враћају се више пута на странице „Црногорца”. Ту има речи и о одлукама парламента у Пешти које иду на штету осталих немађарских народности у Аустро-Угарској, не само на штету Хрвата и Срба. Лист извештава и о скупштини учитеља из Хрватске, одржаној у Загребу, на којој узима учешће и делегација учитеља из Црне Горе. Поводом гласова да Босна и Херцеговина треба да се припоје Србији налазимо такође неколико написа. Тим поводом „Црногорац” на један врло уздржан и отмен начин реагује на ултрашовинистичко писање („На Дрини међа!”) загребачког мађарског листа „Слога”.

Не ретко, лист преноси, или текстуално или у ширим изводима, оно што о појединим питањима пишу други листови, „Раденик” или „Застава”, на пример.

И да не идемо даље, да не наводимо и друге примере, већ по ономе што је овде до сада речено или цитирано намеће се закључак да „Црногорац” није био неки лист локалног значаја, већ једно много шире оријентисано јавно гласило, што смо и раније већ нагласили.

Ови цетињски видици, како смо их назвали, не простиру се само до спољних граница наших земаља и наших судбина. Они иду и много даље.

Да би то било јасније, потребно је да још одређеније укажемо на нека начела изражена у листу поводом разних догађаја и разних питања из домаће, што ће, у великој мери, рећи и југословенске и светске политике. Слобода мишљења изражена је овде скоро без икаквих ограничења неким обзирима. Начин исказивања тих мишљења још је слободнији, без устезања да се ствари кажу правим, макар и грубљим речима.

Даћемо, зато, сада неколико цитата који се односе на разна подручја којима су посвећивани ступци овог првог црногорског „листа за политику и књижевност”.

У једном допису из Херцег Новог, у коме се поздравља појава листа, „првјенца црногорског”, и у коме је, могло би се рећи, означен и правац и задатак листа, стоји, поред осталог: „Прими, дакле, Црна Горо, ---- ову нашу братску честитку и жељу: да твој првјенац ---- пробуди народ из дугага санка; да обрати оне, који су странпутицом зашли; да обавјести браћу да смо сви једне крви и једног племена и ако различите вјере исповедамо и у разним државама живимо . . . .”

„Црногорац” је, као што је раније споменуто, бележио и пратио и дела и појаве из области српско-хрватске књижевности. У једној таквој вести о издању Душановог законика који је у Београду, 1870. године, припремио Стојан Новаковић, у десетом броју листа написано је и ово: „Врло је занимљиво за свакога да проучи овај законик те да види како је наш народ у правним појмовима стајао у пореду са најлибералнијим народима оног доба, али како је ипак сурово гњечен био од племића својих и у сред онога „златнога доба” као што га многи данас називају.”

Или, опет, из области науке, поводом предлога упућеног Српском ученом друштву у Београду да се, у договору с Матицом српском у Новом Саду, са Југославенском академијом у Запребу, са Словенском матицом у Љубљани и са бугарским Књижевним друштвом у Браилу и Букурешту⁵ изда „Општи речник знања и наука за српско-хрватски, словенски и бугарски народ”. Тај би се речник, према речима из белешке коју овде користимо, за сада имао штампати упоредо у три текста: српскохрватски и ћирилицом и латиницом и бугарски. За појаву такве једне енциклопедије дато је и образложење: „... данас већ и код нас са свих страна наваљују озбиљни захтјеви новије људске просвете и науке, па ако их не могаћемо извршити, прегазиће нас коло светског развика и ми ћемо бити само грађа за туђинске државне суставе, који ће под силном руком и за туђе намере испунити у овоме крају света празнину, што је турском поплавом постала у цивилизацији човјечанства. У такво доба за осигурање нашег народног бића неби довољно било ни да се само отргнути делови српског народа уједине. За ту је циљ нужно нарочито да се на књижевном и научном пољу живо негује узајамност и братска веза између нас и сродног нам хрватског, словенског и бугарског народа...”

У 15. броју „Црногорца” (изашао 1. маја) читамо и ове речи: „... Од француског пролетаријата, од италијанских бандита, од шпанолских пирата, од рускијех мужика и од црногорскијех јунака треба да очекује човјек слободу и напредак”, а не од цара и папе који и своје народе поробљавају (у чланку „Бугарски глас”).

Тако се гледало, тако мислило и писало на тадашњем Цетињу, где је свега три-четири године пре тога књаз подигао за себе мало пристојнију кућу и где су са свих страна из непосредног суседства стизале свакодневно вести као што је ова из Требиња, писана 11. априла 1871: „Помамни Турци, разуздани лупежи не дају нам ока отворити. Они краду, пљачкају, куће проваљују и убијају у сред дана као у сред ноћи, што год хоће то чине, јер им нико не смета, а ко би смјео, кад су аскери цареви синови?!!” (бр. 14).

⁵ Друштво које су створили емигранти из Бугарске.

Тако се мислило и прижељкивало у маленој Црној Гори, чију нам слику даје стари Стеван Перков Вукотић у записима које је, не много пре овог времена, направио Вук Врчевић: „А ови наш млади кнез Данило нема се чим друго поносити осим овом шаком горских хајдука, којима је отац и мајка нож и пушка, а кућа и баштина својих десет ноката, да се мучи да му очи прсну, а сва срећа и уживање ова слобода о којој се боримо с Турцима и латинима још од Косова . . . . Ето какво је наше камено живљење! Душе ми моје мени се чини да се овђе не би нико до Ђавола (налет га било) и нас живљели, ни ове јаде и муче од повоја до покрова подносили.” (бр. 14).

Накнаду за све невоље и за сву немаштину тај човек налази у слободи и своје земље и својој личној слободи. То је разлог чак да се буде срећан, макар да је то казано на један емфатичан начин, слобода је давала снагу да се живи, да се бори, да се иде даље и да се гледа далеко изнад граница свога ужег завичаја. Већ у 3. броју листа, у једној врсти путописа под насловом „Са равного мора у врлетну Црну Гору”, пише: „Црногорче, блага немаш, којега други у изобиљу имају, земље немаш, која код другијех пушта лежи, новијех установа немаш, којијема се много државе размећањем и злоупотребама упропашћују, али имаш велико срце за браћу своју, имаш дивску снагу против невоље своје, имаш невиђено јунаштво против непријатеља својијех — имаш што мало ко има — имаш слободу своју, па си срећан.”

Та свест о слободи и осећање неке гордости због дуговечне и тешке борбе не остају и без јасно исказаног самокритичног односа и без поимања правог стања и наглашеног незадовољства ако би се само на томе и остало.

Народне прославе и светковине, као што „Црна Гора слави Бадњи-дан, дан славна препорода свога”, а Србија „Цвијети, дан устанка свога”, узимају се сада пре свега као повод (в. чланак „Видовдан”, у 22. броју) да се покрену и у појединцима и у народу друкчије, нове снаге и друге мисли и сазнања. „Колико је пјесама испјевано о Видов-дану, колико је бесједа изговорено на Видов-дан! Да су све те ријечи биле пушчана зрна, нашијех непријатеља не би више било на свијету. Колико се поуздања показивало, колико је одушевљење изазвао Видов-дан у срцима српскијем! Да је то одушевљење постојано било, ми би давно били слободни и уједињени . . . . Али ми немамо постојана одушевљења, ми немамо ништа до голијех, празнијех ријечи. Ш њима тјешимо своју браћу у ропству, ш њима варамо сами себе.” Чланак се завршава апеловањем „да се отресемо самообмане”, да се отворе очи и признају прешке, и да сви братски пруже једни другима руку, у слози која је једина гаранција и једина снага која ће обезбедити бољу будућност.

Није нимало случајно што се у истом броју „Црногорца” преносе мисли Карла Фохта о француско-пруском рату и о уло-

зи и значају штампане, јавне речи, о улози и одговорности и саме науке и филозофије. Ту се, поред осталог, оштро осуђује тадашња немачка штампа и немачка филозофија, којима се приписује не мала заслуга за победу пруског милитаризма: „... И ако једна половина побједе припада мачу, то друга припада перу”, штампи. „Пошто је, каже се ту, уклонила из друштва последње остатке здравога смисла и праведљивости, штампа је могла рећи да је славно свршила свој посао. --- Па и њемачка филозофија са својим идеалима и трансценденталношћу марширала је по команди Бизмарка” и „освећивала дивље насиље”.

Не ретко, у циљу што потпунијег обавештења својих читалаца, лист, место да сами његови сарадници пишу о појединим питањима, преноси, у целини или у изводима, писање других листова, преноси оно што одговара (кад се није радило о полемици) његовом сопственом мишљењу. Није тешко запазити да се такође преносило писање и неких листова и неких личности од којих се није могло очекивати, по свему ономе што се раније о њима знало, да ће се њихово мишљење слагати са мишљењима уредништва, чиме се ишло за тим да се и на тај начин потврди оправданост сопственог гледишта. Тако је, на пример, у чланку „Нови хрватски сабор и Маџари пред — федерацијом” наведено, поред осталог, и мишљење маџарона барона Холенбаха изнето у загребачким „Југословенскијем новинама” „да Хрвати и Срби истина имају двије азбуке, као Њемци, два имена, као Јевреји, и два вјерозакона, као Њемци и Маџари, али при свем том, да су један народ, да имају један језик, једну књижевност. Загреб, Биоград, Сарајево, Цетиње, Котор, Задар, Ријека и Нови Сад, све их веже један језик.” („Црногорац”, бр. 21).

Споменули смо већ да је „Црногорац” преносио писање „Раденика”, „Заставе” и других листова са подручја српскохрватског језика. Али исто тако налазимо и оно што пишу бугарски емигранти из Браиле и Букурешта. Понекад су то читави програми или декларације које лист скоро у целини преноси. Већ по садржини тих написа види се да „Црногорац” то не чини само из неке словенске солидарности, него пре свега за то да своје читаоце упозна с ослободилачким, национално-револуционарним и социјалним идејама које садрже ти написи. Из истих или сличних разлога објављивани су у листу и краћи или дужи чланци о другим балканским народима, о Румунима или о приликама у Албанији и Грчкој.

Потреба борбе за ослобођење испод туђинске власти којом су обележене све деценије овог, деветнаестог столећа, код нас, добија у ово време, свакако под утицајем социјалних покрета и социјалистичких идеја, и нове садржаје. Борба, рецимо, против Турака изгубила је, ако га је на терену наших земаља, поготово на терену Црне Горе икада имала, онај примат борбе хришћана против Ислама. „Црногорац”, да наведемо тај пример, доноси вест из Призрена да су, злим поступцима православ-

ног митрополита Грка, неколико стотина православних биле приморане да промене веру, да пређу у католичанство. (в. бр. 13). Борбу народа у Босни против таквог једног православног митрополита „Црногорац” ће пратити кроз неколико својих бројева. Борба за национално ослобођење и у стварности и у писању овог цетињског јавног гласила садржи истовремено и, рекли бисмо, у једнакој мери и борбу за праведније односе међу народима и за праведније односе у унутрашњем животу самих народа.

У схватања и у прилазе појединим значајним питањима унети су критичнији ставови. Национална романтика из прве половине тога века (Свесловенски конгрес 1847. у Прагу, свесловенска узајамност и др.) није сасвим ишчезла, али је већ ослобођена извесних илузија и сувишног идеализма. Искоришћена су искуства из тих међусобних словенских односа, и новијег и старијег датума, и нека схватања су се разбистрила. Ни сада то питање опште словенске узајамности није искључено из опсега националних идеала и ослободилачке борбе, али се њему, што смо већ и раније истакли, прилази са знатно измењеним поставкама. Лист пише и о Чесима и о другим словенским небалканским народима, Пољацима, Лужичким Србима; пише се, разуме се, и највише о Русији. Али се при томе не заборавља ни оно што не иде у прилог те моћне словенске и православне Русије. Нису прећутани, на пример, њени односи према Пољацима, ни њено потчињавање сопственим интересима, династичким и другим, неких животних права и интереса српског народа, и друго. Не умањује се, дакако, њен значај по ослобођење разједињених и поробљених словенских земаља, чују се покатак гласови и о потреби руске доминације, не само у помоћи коју она може пружити, него и у међусобним односима после окончања те борбе. Али тих гласова у овом листу све је мање. Уколико их је и било, они нису потицали од саме редакције, већ су бележени, преношени из писања других.

„Црногорац” пише, разуме се, о том често постављаном и тада још једнако актуелном питању (в. чланак „Наши одношаји”). Али сада са друкчијим прилажењем и с друкчијим захтевима према том „укупном словенству”. Говорећи о томе да Руси нису увек добро поступали према Пољацима, писац замера и Пољацима за њихов антагонизам према Русима: „Они (Пољаци) неће па неће у братску заједницу, велика Пољска једнако им се по мозгу врти” (в. бр. 3). Али одмах затим додаје: „Вријеме напредује, а с вријемом напредује просвјета, напредује развитак друштвенијех одношаја, напредују мисли и науке.”

То наглашавање напретка науке и људске мисли, наглашавање чињенице да се развијају и напредују и друштвени односи свакако да је најизразитија потврда колико се ранија романтика националног ослобођења променила и како се сада са друкчијих видика посматрају и свесловенски односи. С тим новијим,

позитивнијим мерилима „Црногорац” врши избор и преноси на своје странице оно што пишу други листови. Тако из „Заточника” преноси мишљење о стању „троједне краљевине”: „У нашој домовини, од како се зове хрватском, небијаше толике жалости, колика је данас: куда год пустиш око, на све стране трулеж, на сваком мјесту ударила самовоља.... Влада влада по својој вољи, управа не ваља, судство не ваља, финансије пропаде.... Под плаштом устава толико се у нас свријежило неуставна и незаконита колико нигдје на свијету осим можда у Мађарској, која нас, хвала издајничкој вољи домаћој, сваки дан боље својом зеленом кабаницом заогрњује.... Наша је домовина најљешпа илустрација оној кући, у којој је господар тиранин...” (Бр. листа 25).

С истим побудама, у истом броју „Црногорац” преноси писање београдског „Раденика” о тадашњим покушајима бечке владе да постигне измирење са словенским народима Монархије: „Измирење Словена с Аустријом то је политичка и логичка бесмислица.... Народима који живе у Аустрији потребно је да се они сами измире. А ово ће бити само онда када сви народи без разлике буду слободни.... „кад се дакле раскину окови који сад притискују све народе — кад се раскине Аустрија”.

Ако се, сада, вратимо поново на мишљење листа о томе колико је тадашња руска званична политика спремна да прихвати те нове захтеве времена, биће нам јасније и то како „Црногорац” замишља то „укупно словенство” и како жели да оно буде.

Квалификујући руског цара Александра I као „душу и поглавитог покретача” мировног уговора 1815. године (Бечки конгрес који се састао после пада Наполеона) и као једног од главних који су учинили „да је у тијем уговорима условљено било, да народи *подложни* и *покорни* немају права ни призвати се на дипломатију: јер да ће се иначе сматрати *немирњаци* и *бунтовници*” (подвучено у самој редакцији), писац констатује да су се ствари код Руса од тада доста промениле. „Једно је — додаје се одмах за тим — само, што нам се чини, да ни та нова политика није још у Русији дозирала онолико, као што изискују данашње вријеме и остале наше друштвене околности. Да оставимо велику махну Руса уопште, што они православље у свашто уплићу, и не могу још појмити, да је вјера индивидуална својина душе, мени моје, а њему његове; и што вјера наметнута, престаје бити вјера којом се покрећу брда и планине; јер се душа наметнутом вјером, да тако рекнемо, развери и мртва за сваку вјеру постане. Православље, чисто, отпријебљено од бизантинизма и друпијех средњевјечнијех предрасуда не треба наметати, оно ће само својом снагом „пришепити се сваком срцу, које чистијем словенством дисало буде...”

То „укупно” Словенство у визији аутора мора бити ослобођено од сваког тјторства, од свих привидних а не стварних ус-

тавности, од сваке врсте принуде или супремације. То би била заједница заснована на слободној вољи народа (не држава, државе прво треба срушити да би народи били слободни) чије уређење обезбеђује сваком члану те заједнице несметано уживање његових људских и грађанских права. О том питању укупног словенства „Црногорац” пише већ у првим својим бројевима, при чему је изложен и програм те словенске заједнице.

Тај „програм имао би се у сљедећим основама поглавито садржати:

„Свако словенско повеће племе, да има своју управу за домаће своје послове; а та сва словенска племена у савез сајужена, да избирају опет себи једног фактора (чинитеља) који би имао бити за све заједничке послове.

„Сва словенска повећа племена, да немају хегемоније једно над другијем; а из обштег да одаберу један словенски језик, којим би се служили у заједничким пословима и међусобним одношајима. У књизи пак и у науци, нека се свако племе развија на свом властитом књижевном језику, без да би му за то ма ко на пут станути могао.

„Свакоме Словенину своја вјероисповјест да је слободна у свему и по свему, била она хришћанска или не хришћанска; нити ма којем Словенину разлика вјероисповједа смета да он ужива свако грађанско право, будући сваки обавезан да и дужности грађанске сноси и испуњава.

„Сви се Словени узајамно помажу против сваком вањском нападају буди с које стране, и сви размјерно носе терете, које требају за обште цијели. Савез је словенски тврд и ненарушив.” (В. бр. 5, чланак „Наши одношаји”).

Пре него што пређемо, у овом нашем информативном прегледу, на последњу од ствари које смо издвојили од оног о чему је на страницама „Црногорца” писано у току ове једне, 1871. године, потребно је да учинимо и једну напомену.

Разлике између тог времена, у доста питања која се тамо, у овом листу, постављају, и наших данашњих схватања очигледне су. Данашњи читалац лако ће и сам то уочити. Сем тога, указивање на она застарела и већ научно и друштвено превазиђена мишљења знатно би проширило овај рад, чија је намена била, као што је већ речено, једино то да се изнесу, истакну извесне чињенице које могу допринети стварању једне реалније слике о тадашњем Цетињу и о Црној Гори од пре стотину и нешто више година.

Једна потпунија студија тога времена захтевала би и нова, свестранија истраживања. У односу на сам овај лист, та проучавања требало би да установе, коликогод је то могућно, ко су, на пример, све били сарадници листа и који су били извори из којих је потицало то и такво писање „Црногорца”. Да су његови сарадници пратили писање тадашњих и наших и страних,

руских, немачких, мађарских, енглеских, француских листова, то се види већ по навођењу имена или написа из тих листова скоро у сваком броју. Или, да укажемо узгред на један други и друкчији податак. Пред крај те године (в. бр. 41. од 6. нов.) лист доноси обавештење да на Цетињу постоји Омладински одбор који приређује и јавна вечерња предавања. На првој од тих приредби појављују се као предавач и Васа Пелагић („Арх. Пелагић“). Пелагић ће бити један од оних ретких сарадника листа који се потписао под својим чланцима.⁶

Вратимо се сада већ скицираном редоследу наших бележења онога што се срета на страницама овог једног годишња листа „Црногорац“.

Остало нам је, на крају, да укажемо на писање овог листа о једном врло крупном и изузетном тадашњем политичком и револуционарном догађају — о Париској комуни.

Политичка збивања у Европи праћена су, као што смо већ видели, и коментарисана у листу са позиција слободног мишљења, слободе народа и појединаца, уз осуду реакције и реакционарства појединих европских владара, влада и појединих држава.

Али појава Париске комуне било је нешто друго, нешто ново и невиђено пре тога. Не би било чудо да, и поред тих и тако испоњених назора, овај цетињски лист том догађају и тим париским збивањима посвети мање пажње. Међутим, није се тако десило. Напротив. Ниједном догађају и ниједном питању, ван питања и догађаја која су се тицала наших земаља, није посвећена талика пажња. И та пажња, сем неких колебања у почетку у току првих вести о устанку комунара у Паризу, изазвана је отвореним симпатијама према Комуни.

Да би се потпуније разумело и проценило писање овог листа у целини, у току целе ове 1871. године, потребно је имати једно ближе, интимније разумевање прилика на тадашњем Цетињу. Ту где је земљом управљао и одређивао њену политику један неуставни наследни владар, ту где је, поводом роџендана престолонаследника, овај лист доносио песме радоснице и опширне извештаје са свечаности које су одржане тим поводом на Цетињу, слобода људска и слобода јавних гласила није била ограничавана ни потчињавана никаквим интересима. Ни писање о рођењу престолонаследника и о свечаностима у вези с тим није било само ради тога догађаја. Та свечаност, крштење престолонаследника, била је прилика да се „претставници патриота из Србије, из Војводине и Границе, из Босне и Далмације“ ту „стекну на братски састанак да овом срећном приликом на сло-

⁶ У бр. 38. под врло дугим чланком „Аманет Србину и Српкињи“ (који почиње на првој страници листа, заузима целу другу страницу и завршава се тек на другом ступцу треће странице), и у бр. 43. под чланком „Србима у Турској“. Раније, у бр. 24. налазимо оглас за Пелагићеву књигу „Покушаји за народно и лично унапређење“.

бодној земљи српској ударе темељ слоге српске" („Црногорац, бр. 48, у чланку „Поглед на Годину 1871“).

О самој Француској тих месеци „Црногорац” доста пише. Разлог је за то најпре био тадашњи француско-пруски рат, односно напад Бизмаркове Немачке и тешки пораз који су француски владар Наполеон III и Француска претрпели у том рату, кад је француски народ поред других намета морао да плати и ратну оштету од пет милијарди франака. Све симпатије листа су врло отворено на страни француског народа, а против и француског цара и немачких завојевача. Наполеон III био је и од раније омражен и због његове личне политичке историје, и због његове управе над Француском и због тога што је он био „једини наслон Аустро-Мађарске а преко ове и Турске”. О томе шта је уредништво „Црногорца” мислило о Бизмарку и о пруском милитаризму видели смо раније.

Пад „срамног” Наполеона III и проглашење републике у Француској примљено је на Цетињу са задовољством. Рушење тадашњег француског цара и његове назадне двадесетогодишње владавине, као ни сам чин проглашења републике нису били довољни, као што ће се ускоро показати, да се остане при том задовољству. На челу нове републиканске владе дошао је „променљиви” Тјер, „непостојани монархиста и републиканац” ---- „Воља народа обара срамни пријесто, одбацује несносну монархију, проглашава омиљену му републику, а нова република сазива скупштину, а у тој скупштини искупише се све саме законване монархисте понешене за појединим династијама!” (Црногорац, бр. 20, од 5. јуна). У истом броју лист доноси и чланак „Појаве реакције”, где говори о појави реакције не само у тој сада републиканској Француској, него и у Италији и другде. Још раније, у свом 3. броју, „Црногорац” је (у чланку „Мир у Француској”) писао о невољама које је француски народ претрпео следеће:

„Према данашњој образованости и према свестраној тежњи за мирнијем развојем благостања у слободи — ужасан је то рат, када је испуњен страшилима нечовјечнијех поступака, дјелима подивљачене природе човјекове. Као да су устали дани тамерланови са свијема ужасима да данашњем времену окаљају образ цивилизације, да му ударе срамни жиг крвожеђи, да понизе народе који данас живе у вријеме у којем живимо!!!”

Пишући, доцније, о стању у Француској после завршеног рата, лист закључује да нова власт и тако састављена народна скупштина не могу уживати народно поверење и не могу народу уливати веру да ће одржати републику и повратити и обезбедити слободу. „Париз који је увјек претстављао Француску потражио је јемства.” Нова влада не хтеде „дати она права, која слобода даје свакоме на уживање. Шта је преостајало дакле грађанима, којијема свијест осветљава пут к слободи и који знају, да „без слободе нема живота” и када видеше да се „сло-

бода не поклања него се отимље"? Да устану да је отму." („Црногорац", бр. 20, од 5 јуна).

На том броју листа из кога смо дали неколико цитата, а пре свега на чланку, за овај лист врло дугачком, „Револуција за револуцијом" морамо се још задржати. Ту наилазимо, потпуније него другде, и на начелни став према Комуни и према париским догађајима, став који би се могао применити и шире, као општи поглед листа на револуционарна збивања уопште.

Ту се одлучно устаје против писања многих листова „из близа и из далека који кажу за француски грађански рат, да се ту подигла једна разбојничка чета против слободе са редом, слободе са послушношћу". Не допуштајући да до таквог писања долази само из глупости тих листова, аутор овог чланка (непотписаног као већина у овом листу) разлог за такво писање види једино у томе што су „такви листови органи самовољаца, који се боје свијетлости слободе, те пријатеље напретка и борце слобода денунцирају народу, као људе који из једине себичности хоће да жртвују срамној пропасти и живот и слободу и част народну. С тога они и кличу говорећи о комунцима: ето какви су „слободњаци" и „радикали" и показују прстом на попаљене палате париске и крваве лешине по улицама паришкијем, као да слободњаци свију народа неће баш ништа друго, него да пале градове и кољу своје суграђане и као да је и париска комуна баш то и ништа друго поставила себи за задатак. Тако чине обично слуге онијех деспота, који мимо своје самовоље не трпе ништа и никога више..." — Закључна мисао у овом чланку казана је следећим речима: „Претресати па и судити науци комунистичкој, то не само да је допуштено него је и достојно људи који се упознају с њом. Но показивати прстом на крваве улице и попаљене куће париске, па викати: ето то је комунизам! то је и глупо, јер показује незнање, и недостојно је, јер открива страх од свога друштва."

„Црногорац" доноси једну репортажу из самог Париза писану онда када је Комуна већ била савладана и кад су у велико почела масовна хапшења и стрељања.

У броју 24., од 3. јула, лист пише: „Прије неколико дана искупио се у Версају код Париза суд, који ће судити комунцима, да се договоре о начину. Закључено је да се сваки појединац испитује, и против свију да се подигне тужба због простог злочинства. Дакле, још није доста насиља!" Или још раније, у броју 19. од 29. маја, у подлиску „Пожар у Паризу — Судбина Тиљерија", уз краћи осврт на многе ратове и на грађанске ратове у Француској од 15. до 18. века, говори се о Тиљеријама, о њиховом спаљивању и о догађајима који су то пратили, па се закључује: „... но не би била тако жалосна (судбина Тиљерија) ако је с Тиљеријама изгорио коријен свију оних зала, покварености и тираније, што излажаху из Тиљерија и сисаху срч народу!!!"

У написима које лист даје о тим последњим данима Кому-не наглашена је, поред осталог, нарочито морална достојанственост и чистота париских револуционара. Наведени су и примери изузетних пожртвовања, где су приказивани и подвизи Парижанки бораца Кому-не. У памћењу остаје нарочито оно што лист пише о комунару, министру финансија Кому-не, „младом даровитом” Журдеу. За њега лист каже: „Посвједочило се, да је данас последије кому-не сиромашнији него што је био прије. Кога неће задивити ово: жена Журденова, док је њезин муж био министар и располагао милионима, прала је као и свака сиромашница на Сени робу своју и свога мужа!” (в. бр. 30.).

С истим изразима признања и саосећања говори се о јуначкој погибији на барикадама „војеног министра кому-не” Делеклиза. „Смрт на барикадама бјеше му милија него да га стрељају они, који се вратише из срамног ропства прускога, да покажу јунаштво над браћом својом, кад немогаху над непријатељем отаџбине”. (бр. 21).

У истом броју, у рубрици вијести стоји: „У Паризу је „влада реда” потукла скоро све социјалисте, али их има још много у другијем великијем варошима. Има их милиона. Они су страховито узбуђени грозном смрћу својијех парискијех другова.” Или у једном од претпоследњих бројева за ту годину (в. бр. 45. од 4. дец.) ово: „Погубљење трију осуђених комунаца изазвало је велико огорчење и у Француској и ван ње. Особито се показује велико саучешће према даровитом, младом и невином Роселу. Исто тако и према познатоме адвокату и пјеснику Кремију, који је ових дана у Версаљу стријелан. Он је јуначки погинуо. На самом губилишту написао је још једну пјесму. И онда је сам викнуо војницима: „Пали! Живјела реп...” Још није ни изговорио ријеч и већ је пао мртав.”

Ово што смо до сада користили или преносили из писања „Црногорца” о Париској комуни представља само део, макар и најбитнији онога што налазимо на страницама овог листа о том изузетно значајном догађању у Француској. Мишљења смо да за нашу сврху није било ни потребно потврђивати и другим појединостима изразито јасан став листа како према самој Комуни, тако и према реакционарним режимима који су се трудили, не само у Француској, да не само уништењем, истребљењем револуционара у Паризу, него и лажним, тенденциозним писањем штампе загуше и збришу све трагове те револуције.

О питању мира или рата у Европи, после свега што се те године и тих месеци збило, „Црногорац” се не двоуми. Он не заступа никакву помирљивост, било из ког разлога, никакву помирљивост с тиранијом и угрожавањем слободе, у широком значењу те речи, било да се ради о Црној Гори, о нашим народима или о осталим народима у Европи.

„Постојан мир у Јевропи — пише лист у свом 26. броју — може наступити само онда кад сви народи буду у једној самостаности, те услед тога узмогне настати таква међународна све-за која ће осигурати сваком народу и свијема уопште развитак радиности, трговине — и сваког производа умне и тјелесне снаге, и када нико нити ће моћи нити ће имати потребе да себи потчињава другога, него ће у бјезбедности опште слободе налазити јемства опстанку и развићу слободе своје.... За нас нема питања: „Мир или рат?“ Ми хоћемо да живимо као народ, који има најљепшу будућност и због тога не можемо, не смијемо пристати на мир, на смрт нашу.” (бр. 26).

Један од последњих одјека Комуне на страницама „Црногорца” био је чланак (у рубрици различности, у претпоследњем броју за 1871.) под насловом „Јунакиња Комуне”.

Ту је укратко приказан живот париске учитељице Лујизе Мишелове (тако је њено име написано у овом тексту)⁷ и дат, опет сажето, њен портрет као покретача, организатора париских жена и омладине и револуционарног борца с оружјем у рuci у биткама Комуне. Нарочито је ту наглашено њено храбро и бескомпромисно држање на суђењу:

„Судијама је у очи рекла: нећу се ни бранити, ни пустити да ме бране, да припадам социјалној револуцији и одговарам за све што сам учинила.... Истина је, да сам предлагала, да се Париз запали, али за то, да се непријатељу пут затвори. Али зато ми Комунци нисмо били убице и паликуће, него смо једино служили социјалној револуцији. Чините сада са мном што хоћете. Ја не желим ништа друго, него да подијелим судбину онијех великијех грађана који су на Сатори поинули. Доћи ће дан, кад ће се осветити крв онијех мученика- - -

„Ја захтијевам од вас, који јавно излазите као судија, не кријете се под маском „комисије за помиловање”, да ми дате мало места на пољу саторском, гдје су наша браћа пала. Јест, за мене више (нема) живота. Па пошто данас, сваки који љуби слободу има права само на комад олова, молим и ја за себе то. Догод живим запамтите то, ја ћу гласно устајати против вас и свуда ћу звати на освету и распаљиваћу браћу на мржњу против онијех убица из „комисије за милост”. Ако нијесте кукавице убите ме!”

⁷ Louise Michel, популарна La Vierge Rouge (Црвена Девца).